

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri
tarixçi

Keyrənnisə Sultan Mazandaran xanı Abdulla xanla Lazbar xanının ilk övladı idi.1549-cu ildə doğulmuşdu. Keyrənnisə Sultan ilə Şah Məhəmməd Xudabəndənin tanış olması tamam təsadüf idi.Şahzadə atası I Şah Təhmasibin istəyi ilə Mazandaran bölgəsini gəzərək bazara yolunu salmış və kəndli qiyafəsində insanları sorğu-sual edirmiş.Ələ bu zaman Mazandaran xanının qızı Keyrənnisə bacısı Zəhra xanım (I Şah Abbasın məşvərətçisi,Məryəm və Zeynəb sultanı sürgün etdirən,bacısının intiqamçısı) ilə orada olur.Lakin şahzadə paytaxtdan muzdlu tutulmuş oxçunun nişanı ilə yaranır və yerə yuxılır.Bu zaman gənc qız olan

miyyəti ələ aldı.Bütün qızılbaş emirləri və "dövləti ali şəxsləri" ona tabe oldular.

Həmin günlərdə II Şah İsmayılın Baş vəziri Mirzə Salman Qəzvinədən Məhəmməd Xudabəndənin yaşadığı Şiraz şəhərinə gəldi.O,çox tez bir zamanda şahın və onun arvadı (qızılbaşların tacik adlandırıldığı millətə mənsub) Xeyrənnisə bəyimə etibarını qazandı.Bu bacarıqlı və hakimiyyətperest qadın əslində ərinin əvəzinə bütün dövlət işlərini görür,hətta özünə lazımlı olan adamları dövlət vəzifələrinə də təyin edirdi.

Məsələn,Şirazın mustoufisi tacikiyə mənsub Mir Qəvəməddin Hüseyn Xeyrənnisə Sultanın (Mehdi Ülya-"Yüksək beşik") göstərişi ilə həbsdən azad edildi və vəzir rütbəsinə yüksəldildi.İsgəndər bəy Münşi yazır: "Əlahəzrət Mehdi Ülya dövlət işlərinin təşkilatçısı və qurucusu oldu.Onun göstərişi olmadan heç bir mühüm məsələ həll olunmurdu".Məhəmməd Xudabəndə,Mehdi Ülyanın arzusu ilə onun qohumu Əhməd xanı İstəxr qalasından azad etmiş,Gilan hakimi vəzifəsinə

manlarının arxasında,baş vəzirin möhürünün üzərində vurulsun".

Məhəmməd Xudabəndəyə yalnız şah adını Qızılbaş emirləri saxlamışdılar.Şərəfxanın tədbirinə,emirlər dövlət işlərini "kor padşaha və gözəli zəifləmiş vəzirə" vermişdilər.Əslində hakimiyyət Mehdi Ülyanın əlinə keçmişdi.

**Məhəmməd Xudabəndə hakimiyyətə keçən ildə dövlət xəzinəsinin bütün sərvətlərinin dəyəri 900 min tuman-
dan ibarət idi.II Şah İsmayılın məhv etdiyi şahzadələrin mülkiyyətinin müsadirə olunması yolu ilə və digər zorakı tədbirlərlə mənimşənmiş bütün əmlakın dəyəri də bura daxil idi.**

Əsasən I Şah Təhmasibin (1524-1576) yanın əsrlik hakimiyyəti dövründə,qənaət hesabına toplanmış bu böyük sərvəti Məhəmməd Xudabəndə və Mehdi Ülya bir il ərzində xərcləyib qurtardı.Həsən Rumlu göstərir ki,yeni şah,I Təhmasibin son on dörd ildə ödəmədiyi,II Şah İsmayılın isə yüzdə bir hissəsini ödədiyi məvacibin dərhal hamısı orduya verilmişdi.

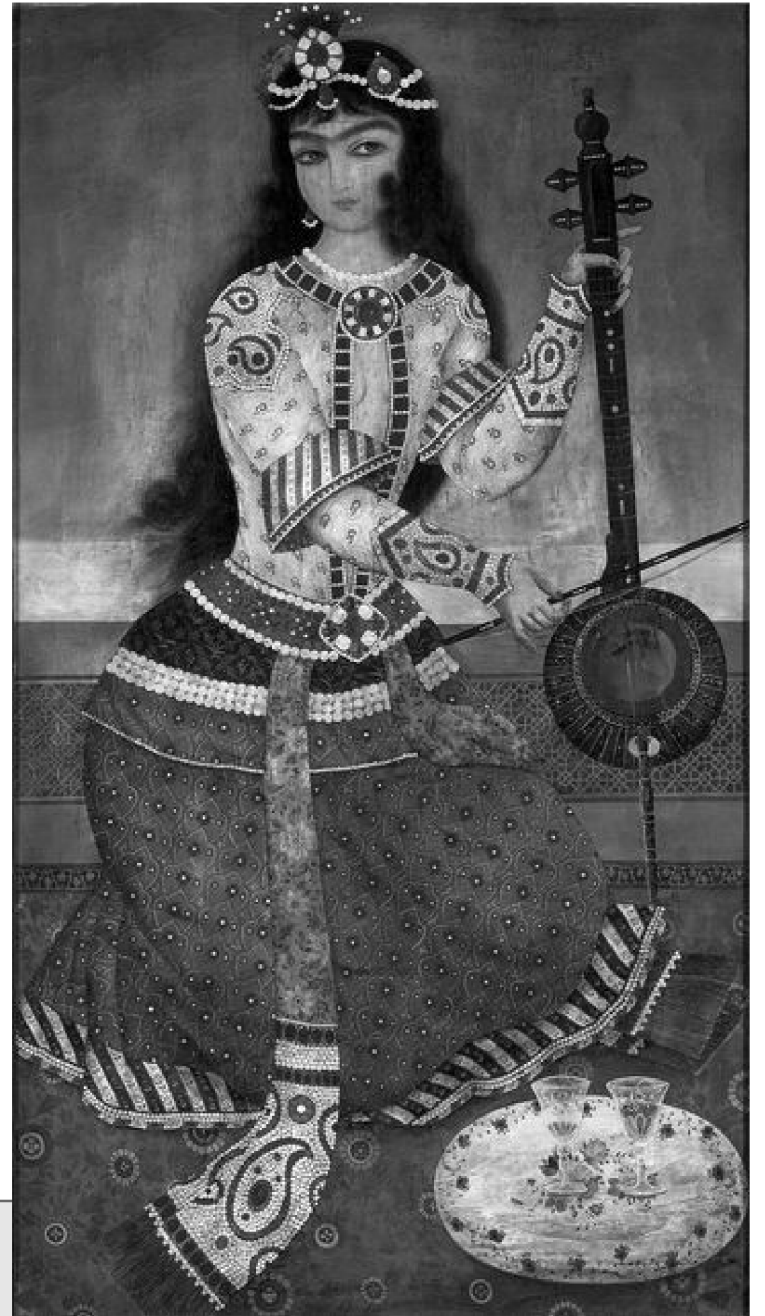
İsgəndər bəy Münşi Şah Məhəmməd Xudabəndənin və Mehdi Ülyanın hakimiyyətinin ilk illərindəki Səfəvilər

taciklər (tacikiyyə) istilahi ilə adlandırılırlar.Mehdi Ülya türk (Azərbaycan türkü) emirlərini dövlət işlərindən kənar edərək onların danışıqsız itaət göstərmələrinə nail olmaq istəyirdi.Bu baxımdan Mazandaranın irsi türk hakimi, "ləyaqətli və mömin gənc" Mirzə xanın Mehdi Ülyanın hökmü ilə öldürülməsi hadisəsi səciyyəvi sayıla bilər.

Bu zaman şah arvadı özünün günaahsız qurbanının mərhum atası Murad xanla Mazandaran hakimiyyəti uğrunda mübarizədə təqribən 20 il əvvəl həlak olmuş, Mərhəsin seyidlərindən olan atası Mirzə Abdulla xanın intiqamını almaq kimi xırda hissələri rəhbər tutmuşdu.

mana Kaşan şəhərindən başqa yerə köçmək bərədə sərəncam verildi."Böyük emirlər və dövlətin ali şəxsləri" sırasına daxil olan Məhəmməd xan üçün belə şəkli alması ilə rüsvay olundu.

Qızılbaş emirləri gizli müşavirədə şahın arvadını və onun tərəfdarlarını hakimiyyətdən kənar etmək bərədə məsləhətləşməyə başladılar.Onlar türk boyları və qohumları qarşısında belə sual qoydular:Necə olmuşdur ki,şah Məhəmməd Xudabəndə olduğu halda,hakimiyyət şah arvadının,onun tacik və mazandaranlıqlarının əlindədir,adlısanlı emirlər hakimiyyətdən,nüfuzdan nə üçün məhrum olmuşlar? Onlar Mehdi Ülyanı tacikləri və onlara yaxın olan

Qızılbaş Dövlətində Ali Divan Vəkili Mehdi Ülya - Xeyrənnisə Sultan

Keyrənnisə qaçaraq onu qaldır,yarasına oradaca məlhəm qoyur,ahvalını soruşur.Gözleri yaxşı görməyən şahzadəyə qız gözəl görünür,lakin özünə gəldikdən sonra onu görmür,getdiyini öyrənir.Bu hadisələr 1565-ci ildə baş verir.Hadisədən bir müddət sonra Şahzadə bu qızı aradırmı,Abdulla xan yerini öyrənir,ona elçi göndərir.1565-ci ilin sonları qızılbaş əsgərləri Keyrənnisəni zorla saraya gətirirlər.

Əvvəlcədən Məhəmməd Xudabəndəni istəməyə də,sonradan aşiq olur və ona 5 övlad bəxş edir.Oğlanları: Şahzadə Həsən Mirzə, Şahzadə Həməz Mirzə,Şahzadə Abbas Mirzə,Şahzadə Əbutalib Mirzə.Qızı: Şahbəyim Sultan. Əri Məhəmməd Xudabəndənin gözünün hədsiz zeif olması,yuxarıların onları saymaması Xeyrənnisəni övladlarının həyatda qalması üçün siyasətə girməyə məcbur edir.Və o ailəsinə daim qoruyacağı haqda and içir. Oğlu Həsən Mirzənin "təzə" şahın (II İsmayılın) əmri ilə öldürülməsi onun mərhəmət hissini alır.Atasının yolunu azmış əmisi Mir Həsən xanla Türklər (Qızılbaşlar) tərəfindən qətlə isə onda bu nifrəti daha da artırır.Şah II İsmayılın 1577-ci ildə bacısı Pərixan xanımla tərəfindən zəhərlənərək öldürülməsindən sonra Qəzvin sarayında gərgin vəziyyət yaranır.Qızılbaş emirləri taxta varisi məsələsini həll etməyə başladılar.Bir çox namizədlər irəli sürülsə də (çox cümlədən Məhəmməd Xudabəndənin oğulları olan 11 yaşlı Həməz və 9 yaşlı Abbas,hətta II İsmayılın südəmər oğlu Şahşocca) iri tayfaların emirləri IŞah Təhmasibin böyük oğlu Məhəmməd Xudabəndənin namizədliliyi üzərində dayandılar.Qızılbaş emirləri qərar bərədə Pərixan xanıma məlumat verdilər.Pərixan xanımla "özünü padşah təsəvvür edirdi".O dedi ki,qardaşının şah olması qərarına etiraz yoxdur,lakin bütün dövlət işlərini özü aparacaqdır.II Şah İsmayılın zindanlara atdığı emirlər və əyanlar Pərixan xanımın əmri ilə azad edildilər.

Məhəmməd Xudabəndə qardaşı öldürülən zaman Şirazda yaşayırdı.O,demək olar ki,kor,mülayim və dövlət işləri üçün bacarıqsız bir adam idi.

II İsmayılın ölümündən sonrakı ilk günlərdə ölkədə ikihakimiyyətlik şəraiti yaranırdı.Paytaxt olan Azərbaycanın Qəzvin şəhərində dayısı Şamxal Soltanın müdafiə etdiyi Pərixan xanımla hakimiyyəti

bərpa etmişdi.Mirzə Salman fəxri "etimad əd-dövlə" ("dövlətin etimadı") adını aldı və dərhal Mehdi Ülya tərəfindən "ən ali divanın "vəzirini təyin edildi.

Mirzə Salman şahı və onun arvadını tezliklə Qəzvinə köçməyə çağırırdı.O,tacikiyyə sinifindən olan Mehdi Ülyanı inandırır ki,Pərixan xanımla paytaxtda öz hakimiyyətini möhkəmləndirər və onun yerinə yalnız "şahın adı" qalar,özünü isə ərinə arvad olmaqla kifayətlənər.Farsın dəlilləri dərhal öz təsirini göstərdi.Şah sarayının əhli İsfahana-Kaşan-Qum-Save-Qəzvin yolu ilə,şimala doğru hərəkətə başladı.

Pərixan xanımla şahın yaxınlaşması xəbərini eşitdi və mübarizəsiz təslim olmaq qərarına gəldi.Dayı Şamxal Soltan silahlı müqavimət göstərmək

Müstəbid və tündxasiyyət olan şah arvadı Mehdi Ülya ərinin əvəzinə dövləti təkbəşinə,tam hakimiyyət sahibi kimi idarə edir,qızılbaş tayfalarının əyanları ilə az hesablaşırdı.Onun şəxsi vəziri Mir Qəvəməddin Hüseyn Şirazi,paytaxtın kələntəri mövlana Əfzəl Münəcim Qəzvinini,həbelə etimad əd-dövlə Mirzə Salman İsfahani İran tacik ünsürlərinə mənsub olan şəxslər idi.Mənbələr onları türklərdən fərqli olaraq ümumi taciklər (tacikiyyə) istilahi ilə adlandırırırlar...

üçün adamlarını toplamağa başladı.Lakin toqquşma baş vermədi.Qızılbaş emirləri Pərixan xanımla tək etməyə və paytaxta daxil olan Məhəmməd Xudabəndənin tərəfinə keçməyə başladılar.Pərixan xanımla dəyəri 15 min tuman olan əmlakı xəyanət etdiyi üçün onunləsi Xəlil xan Əfşara hədiyyə verildi.

Məhəmməd Xudabəndənin Qəzvinə tacqoyma mərasimi 1578-ci il fevralın 11-də oldu.İlk əvvəl şahın düşmənləri məhv edildi.Onun otuz yaşlı bacısı Pərixan xanımla fevralın 17-də edam edildi.Pərixan xanımla dayısı Şamxal Soltan hiylə ilə ələ keçirildi və öldürüldü.Taxta-tacın varisi ola biləcək şəxsin II Şah İsmayılın bir yaşlı oğlu Şahşoccanın da məhv edilməsi "yaddan çıxarılmadı".Məhəmməd Xudabəndənin taxta çıxmasının ilk günlərindən etibarən onun arvadı Mehdi Ülya "tam əzəmət və müstəqilliklə dövlət və padşahlıq işlərini öz əlinə aldı. O, "ali divanın vəkili (vəkalət-i divan-i əla) vəzifəsinə yüksəldildi". "Və müəyyən edildi ki,onun möhürü padşahın hökmü və fər-

malından heç nə qalmadı.Hətta son 15 ildə mədənlərdən çıxarılan qiymətli daşlar da xəzinədən yoxa çıxdı.

Qızılbaş Dövlətində Xeyrənnisə "Şahbanu" az sonra "Nəvvəbi-Naibəyi-Səfəviyyə" daha sonra isə "Ali Divanın Vəkili" olmuşdu.Nə şərqdə,nə də qərbdə bu rütbəyə bir anda heç bir qadın yetirilməmişdi,lakin farsın qızı bunu bacara bilər.Əsrin son rübündə Osmanlı İmperiyasının sərhədlərindən Hindistana qədər uzanan Azərbaycan Türklərinin Qızılbaş İmperiyasını (1501-1736) formal adla Şah Məhəmməd Xudabəndə heçqıç olaraq isə Mehdi Ülya və oğlu Həməz Mirzə idarə edirdi.

Müstəbid və tündxasiyyət olan şah arvadı Mehdi Ülya ərinin əvəzinə dövləti təkbəşinə,tam hakimiyyət sahibi kimi idarə edir,qızılbaş tayfalarının əyanları ilə az hesablaşırdı.Onun şəxsi vəziri Mir Qəvəməddin Hüseyn Şirazi,paytaxtın kələntəri mövlana Əfzəl Münəcim Qəzvinini,həbelə etimad əd-dövlə Mirzə Salman İsfahani İran tacik ünsürlərinə mənsub olan şəxslər idi.Mənbələr onları türklərdən fərqli olaraq ümumi

Mirzə xan ,onun arxasınca göndərilmiş,həyatını qoruyacağına və şah arvadını qan intiqamından imtina etmək üçün dilə tutacağına and içmiş adlı-sanlı emirlər könüllü təslim olmuşdu.Lakin Mehdi Ülya emirlərin ərinə məhəl qoymadı və onlardan gizli qorçilər dəstəsinə gecə ikən xanı qətlə yetirməyi əmr etdi.Şah arvadının emirlərin razılığı olmadan və onların iradəsi əleyhinə Mirzə xanı qətlə yetirməsi emirlərin qəlbində tacik Mehdi Ülyaya sönməz nifrət oyatdı.Bu qətlə görə,Şahxan xan möhrdar Zülqədər,Piri Məhəmməd xan Ustaclı və Qorxmaz xan Şamlı kimi bir sıra görkəmli emirlər andı xilaf çıxdılar.Bu tacik qadının hakimiyyəti ilə həvəssiz hesablaşan qızılbaş əyanlarının Mehdi Ülyanın özbaşınalığına son qoymaq qətiyyətini möhkəmləndirdi.

Bir gün Kaşan şəhərinin sakinləri divana gələrək şəhər hakimi Məhəmməd xan Türkməndən şikayət etdilər.Mehdi Ülya divan məmurlarına şikayətə baxmaq göstərişi verdi.Çıxarılan qərara əsasən Məhəmməd xan Türkməndən

mazandaranlıqları hər vasitə ilə himayə etməkdə,onları rəhbər vəzifələrə irəli çəkməkdə,pers ünsürlərini qızılbaş emirlərindən üstün tutmaqda, dövlət xəzinəsinə Mazandarana keçirməkdə təqsirləndirildilər.

Nəhayət,emirlər və əyanlar "Çəhel sütun" sarayına yollandılar.Onlar öz nümayəndələri vasitəsilə şahı bildirdilər ki,onun arvadı Mehdi Ülyanın "emirlər və padşah dövlətinin ali şəxslərinə" pis münasibəti "tacik və mazandaranlıqlara (göstərdiyi) hamillik" onun təbəələr-türk qızılbaşlar üçün təhqiramizdir.Onların dövlət işlərinə qarşması qızılbaş tayfalarını narazı salır.Emirlərin şahı şikayəti bərədə məlumatı alan Mehdi Ülya qızılbaş nümayəndələrinə ele təhqir və hədələr yağdırdı ki,onlar yeni təhqirdən sonra,acıqlıkdən yaranmış qəzəblə sarayı tərk etməkdən başqa çarələri qalmadı.

Qızılbaş əsgərlərinin sevmədiyi Xeyrənnisə Sultan,onlar tərəfindən sarayda girov saxlanılan Kırım xanının qardaşı Adil Garay ilə eşq yaşamaqda ittiham olunaraq,bir qrup qızılbaş əsgərlərinin hərəmxanaya basqını nəticəsində 29 iyun 1579-cu ildə anası ilə birlikdə öldürüldü.

Dürrü-qüdrət Dövləti-hümayın Şahbanu Naibəyi-Səfəviyyə Mehdi Ülya Sultan Mərhəsin Qızılbaş Dövləti tarixində mühüm yer tutmuş qadınlardan biridir.